

اجتماع اسباب در فقه و حقوق ایران و مصر

مسئب فلاح پور* سیدحسن عابدیان** سیدمحمد مهدی احمدی***
احمد مرادخانی****

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۷/۲۱

چکیده

معمولاً در وقوع و حدوث هر خسارت عوامل متعددی بصورت مستقیم (مباشر) یا غیر مستقیم (سبب) نقش دارند. هرگاه اجتماع سبب‌های متعدد موجب ورود زیان به غیر شود در حوزه مسئولیت مدنی و ضمان قهری با عنوان اجتماع اسباب مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. تشخیص و تعیین ضامن در اجتماع اسباب از مباحث مهم و دقیق در علم حقوق و فقه است و فقها و حقوقدانان در مورد اینکه کدام سبب یا اسباب ضامن جبران خسارت هستند نظرات و دیدگاه‌های متفاوتی را طرح نموده‌اند. به طور کلی می‌توان گفت دو نظریه اساسی در این خصوص وجود دارد که هر کدام از این دو نظر دارای چند نظر فرعی است. یک دیدگاه آن است که در اجتماع اسباب فقط یک سبب به عنوان ضامن بوده و بقیه اسباب از تحمل مسئولیت تبرئه می‌شوند و دیدگاه دیگر قائل به ضمان همه اسباب بوده و هیچ یک از آن‌ها را از مسئولیت مبرا نمی‌داند. در این نوشتار دیدگاه فقهی و حقوق ایران و مصر در مورد تعیین ضامن در اجتماع اسباب مورد بررسی قرار گرفته است. حقوق ایران و مصر با دو نگاه متفاوت و در مواردی مشترک به مبحث اجتماع اسباب ورود نموده و به همین دلیل نتیجه این دو نظام حقوقی در مبحث اجتماع اسباب متفاوت است. حقوق ایران عموماً بر مبنای تقصیر مسلم و حقوق مصر بر اساس تقصیر مفروض عاملی را به عنوان سبب تعیین و محکوم به پرداخت خسارت می‌نماید. هدف رساله حاضر نیز، مطالعه علمی در خصوص معیارهای تعیین و تشخیص مسئول جبران خسارت در فروع گوناگون اجتماع عوامل ورود زیان در ضمان قهری در سه نظام حقوقی اسلام، ایران و مصر، به روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و تطبیقی می‌باشد. در مجموع به نظر می‌رسد حقوق ایران در این مسئله از دقت و استحکام بیشتری برخوردار بوده و به صورت کاملتر به این موضوع پرداخته است.

واژگان کلیدی: ضمان قهری، اجتماع اسباب، اسباب طولی، سبب اجمالی، سبب مفروض، حقوق مصر

* دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران
** استاد یار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول)

*** استاد یار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

**** استاد یار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

مقدمه

مسئله اصلی در اجتماع اسباب آن است که هر گاه دو یا چند عامل سببی در ورود حادثه زیانبار نقش داشته باشند کدام عامل و سبب ضامن جبران خسارت است؟ اجتماع اسباب در ضمان قهری یا مسئولیت مدنی از موضوعات پویا و اختلافی در فقه و حقوق است که اندیشمندان برای پاسخ به سوال فوق، نظرات متعدد و مختلفی که هیچ وقت جامع و مانع نبوده ارائه کرده‌اند. اجتماع اسباب به دو صورت اسباب عرضی و طولی متصور است. آنچه که محل بحث می‌باشد تعیین ضامن در اجتماع اسباب طولی است که موجب بروز مناقشات و اختلاف نظرها گردیده است. شاهد این مدعا وضع قوانین لرزان و غیر مستقر در باب موجبات ضمان قانون مجازات اسلامی می‌باشد که قانونگذار راه‌حل‌های متفاوتی را در خصوص ضوابط و معیارهای تعیین ضامن جبران خسارت‌های بدنی و مالی در فروض متفاوت ضمان قهری پذیرفته است و علاوه بر آن قانون دریایی و قانون مسئولیت مدنی راه‌حل متفاوت و ویژه‌ای مقرر کرده است. اما قانون مدنی در خصوص این مسئله تقریباً سکوت نموده و قانونگذاری را در این مورد به قوانین دیگر واگذار نموده است. از طرف دیگر با توجه به اصل ۴ و ۱۶۷ قانون اساسی در موارد سکوت قانون باید به منابع و فتاوی معتبر رجوع کرد که البته در این خصوص فتوا یا منبع فصل الخطاب وجود ندارد. قانون مصر هم به صورت مبهم و مجمل به این موضوع مهم پرداخته و بدیهی است که نمی‌تواند پاسخگوی مسائل فنی اجتماع اسباب باشد.

در مورد موضوع "اجتماع اسباب ضمان" فقها تحت عنوان "موجبات ضمان" و "اجتماع غاصبان" و "اجتماع چند سبب" بررسی‌هایی انجام داده و نظرات مختلفی ارائه نموده‌اند. مشهور فقهاء در مبحث اسباب ضمان از نظریه سبب مقدم در تاثیر پیروی کرده‌اند. این دیدگاه با عبارت‌های مختلف در کتاب‌های فقهاء آمده است و نظریه غیر مشهور همه اسباب دخیل در حادثه را ضامن می‌داند علاوه بر فقهاء، حقوقدانان در

۲۶۳... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

مورد اجتماع اسباب، دیدگاه خود را بیان نموده‌اند که هیچکدام به تنهایی نمی‌توانند پاسخگوی مسئله اجتماع اسباب باشد. در این نوشتار دیدگاه حقوق ایران و مصر در مسئله اجتماع اسباب مورد بررسی قرار می‌گیرد.

اجتماع اسباب در فقه و حقوق ایران و مصر

اگر در ایجاد ضرر، عوامل متعدد به صورت غیرمستقیم (سبب) در ایجاد حادثه دخالت داشته باشند در این صورت مسئله تعدد و اجتماع اسباب مطرح می‌شود. در تعدد و اجتماع اسباب به آسانی نمی‌توان گفت کدام سبب به عنوان مسئول و ضامن جبران خسارت است. نکته مهم در مسئولیت مدنی و ضمان قهری آن است که خطا هر قدر مهم باشد تا زمانی که منجر به خسارت نشود قابلیت تعقیب نداشته و عامل خطای مسئول نیست لذا دادرس باید بین خطا و زیان وارده کشف علیت کند. بنابراین اگر خطا موجب ایجاد زیان نشود یا زیان وارده در اثر خطای خطای نباشد، ضمان منتفی است. مثلاً دو نفر کارگر که در بالای داربستی کار می‌کنند و در اثر إهمال مقاطعه کار، داربست باندازه کافی محکم نباشد و یکی از کارگرها به محض احساس تکان داربست، بزعم اینکه مبدا فرو ریخته شود خود را به زمین پرتاب نموده و فوت کند اما داربست فرو نریزد در این حالت هر چند بی‌احتیاطی مقاطعه کار در ایجاد حادثه تاثیر داشته اما به دلیل آنکه بی‌احتیاطی او علت و موجب بروز خسارت نیست لذا ضامن شناخته نشده است. (علی آبادی، ۱۳۳۷: ۶۵).

تعدد اسباب در دو فرض مورد مطالعه قرار می‌گیرد:

۱- تعاقب اضرار

۲- اجتماع اسباب

تعاقب اضرار به این شکل است که یک نفر به عنوان سبب موجب ورود ضرر به دیگری شده و آن ضرر موجب خسارت‌های متوالی نسبت به زیان دیده می‌گردد. این

۲۶۴... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

موارد از مصادیق وحدت سبب و تعدد ضرر و تسلسل اسباب است نه اجتماع اسباب. (عمید زنجانی، ۱۳۸۹: ۸۸). بنابراین تخصصاً از مبحث اجتماع اسباب خارج است. در اجتماع اسباب موضوعاتی مورد بحث قرار می‌گیرد که برعکس تعاقب اضرار، تعدد سبب و وحدت ضرر باشد.

بنابراین هرگاه چند عامل به عنوان سبب در ایجاد ضرر دخالت داشته باشند و هیچ مباشری وجود نداشته باشد، اجتماع اسباب محقق می‌شود.

اجتماع اسباب به دو صورت است:

۱- اجتماع اسباب عرضی

۲- اجتماع اسباب طولی

گفتار اول: اجتماع اسباب عرضی

هرگاه عوامل سببی به طور همزمان و در عرض یکدیگر موجب ضرر شوند به گونه‌ای که نتوان گفت کدام سبب زودتر بوجود آمده یا زودتر موجب خسارت شده در این صورت اجتماع عرضی اسباب محقق شده مانند اینکه سه نفر با هم در معبر عمومی چاهی را حفر کنند و شخصی بدون آگاهی از وجود چاه در آن سقوط کند و خسارت ببیند یا چند نفر با ادای شهادت دروغ موجب شوند که قاضی حکم به قصاص یا اجرای حد در مورد کسی بدهد.

بند یک: ضابطه عرضی بودن اجتماع اسباب

۱- اسباب متعدد همزمان در ایجاد خسارت نقش داشته باشند.

۲- اسباب مختلف قابل تجزیه نباشند.

مثلاً هرگاه چهار شاهد با شهادت دروغ یا اشتباه موجب شوند شخصی محکوم به رجم شود در این صورت همه آنها همزمان در ایجاد حکم نقش داشته‌اند (ضابطه اول) و اگر هر کدام از آنها نباشند ضرر و حکم وارده منتفی است و نمی‌توان رجم را به بعضی نسبت داد و به بعضی نسبت نداد (ضابطه دوم).

بند دو: حکم اجتماع عرضی اسباب

هرگاه اجتماع عرضی اسباب موجب خسارت شود آیا همه آنها به صورت مشترک و مساوی ضامن جبران خسارت هستند (تشریک در ضمان) یا اینکه مسئولیت و ضمان به صورت تضامنی است (تخییر در ضمان) و زیان دیده می تواند به هر کدام از آنها که بخواهد رجوع نموده و تمام خسارت را دریافت کند؟ (رشتی، ۱۳۲۲: ۳۹ و ۴۰). در پاسخ به سوال فوق، فقها قائل به تشریک در ضمان هستند یعنی همه اسباب به نحو مشترک و مساوی ضامن جبران خسارت می باشند بعضی از حقوقدانان قائل هستند که مسئولیت اسباب متعدد به صورت مشترک اما به میزان تاثیر هر سبب در ورود خسارت است بنابراین هر چند همه اسباب ضامن هستند اما میزان ضمان آنها مساوی نیست. (قاسم زاده، ۱۳۷۸ : ۹۱).

بعضی قائل به تفکیک شده و گفته اند در صورتی که هیچ کدام از اسباب به تنهایی قادر به ایجاد خسارت مورد نظر نباشند، حکم به تشریک یا تساوی بین اسباب باید داد و در صورتی که اگر یکی از آنها هم به تنهایی مداخله می کرد چنین ضرری ایجاد می شد باید حکم به تخییر و مسئولیت تضامنی داد نه تشریک و مسئولیت مشترک، لذا اسباب متعدد متضامنا ضامن جبران خسارت هستند و زیان دیده حق دارد برای دریافت کل غرامت به هر کدام از آنها مراجعه نماید.

ماده ۵۳۳ ق.م.ا در مورد اجتماع عرضی اسباب بیان داشته "هرگاه دو یا چند نفر به نحو شرکت، سبب وقوع جنایت یا خسارتی به دیگری گردند به طوری که آن جنایت یا خسارت به هر دو یا همگی مستند باشد به طور مساوی ضامن هستند." همچنین ماده ۱۴ قانون مسئولیت مدنی که ترجمه بند اول ماده ۵۰ قانون تعهدات سویس است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۴: ۲۲۷) مقرر نموده "هرگاه چند نفر مجتمع زبانی وارد آورند متضامنا مسئول خسارت وارده هستند."

۲۶۶... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

با توجه به مواد قانونی فوق می توان نتیجه گرفت که حقوق ایران در اجتماع عرضی اسباب قائل به تساوی در ضمان است.

گفتار دوم: اجتماع اسباب طولی

هرگاه چند سبب به نحو طولی و غیر همزمان در ایجاد خسارت تاثیر و دخیل باشند به این حالت اجتماع اسباب طولی یا اجتماع اسباب گفته می شود.

بند یک: ضابطه طولی بودن اجتماع اسباب

هرگاه در تعدد اسباب، ضوابط اجتماع عرضی اسباب وجود نداشته باشد اجتماع طولی صدق می کند. اجتماع طولی اسباب دو ویژگی دارد:

- ۱- اسباب متعدد غیر همزمان در ایجاد خسارت نقش دارند
- ۲- اسباب مختلف تجزیه پذیر هستند.

در اجتماع اسباب طولی، مسئله این است که کدام سبب به عنوان ضامن جبران خسارت وارده شناخته می شود؟ یک سبب ضامن است یا همه سبب ها؟ و اگر یک سبب ضامن است، سبب اول ضامن است یا سبب آخر یا سبب وسط؟ و اگر همه اسباب ضامن هستند به صورت مساوی ضامنند یا به صورت غیر مساوی؟ در پاسخ، فقهاء و حقوقدانان نظرات مختلفی را بیان نمودند و پیروان هر نظریه معتقدند که دیدگاه آنان به عدالت نزدیکتر بوده و بهتر می تواند بر مبنای "لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ" (بقره ۲۷۹) حقوق شهروندان را استیفاء کند.

بند دو: حکم اجتماع طولی اسباب

هرگاه اجتماع اسباب طولی موجب ضرر و زیان به غیر شود در مورد تعیین ضامن جبران خسارت دو دیدگاه اصلی وجود دارد:

بند یک - نظریه ضمان سبب واحد

۲۶۷...تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

این دیدگاه قائل است هرگاه چند سبب در ورود یک حادثه زیانبار نقش داشته باشند در حقیقت یک سبب به عنوان عامل ضرر بوده و همان سبب را باید به عنوان ضامن شناخت و اسباب دیگر هر چند بدون تاثیر نبوده‌اند اما به دلیل ضعف نقش "عجزه یصیره کالعدم" (نجفی، بی تا: ۴۳) و با توجه به "الضعیف کالعدم"، بار مسئولیت از آنان برداشته می‌شود. این دیدگاه با تفسیر مضیق از سبب حادثه، قائل به یک علت در هر حادثه است.

نظریه "هر معلولی ناشی از یک علت است" دارای ریشه فلسفی بوده که براساس آن مبدا واحد را باید در واحد و مبدا کثیر را باید در کثیر جستجو کرد و یکی را نشاید از دو پیدا شود چنانکه از یکی، دو پدید نیاید. قاعده "یکی را نشاید از دو پدید آید چنانکه از یکی، دو پدید نیاید" از مهمترین قواعد فلسفی است و بعضی از فلاسفه آن را اصل بنیادی و "الاصل الاصل" نامیده‌اند. (ابراهیمی دینانی، ۱۳۵۸ : ۲۷۰-۲۶۷).

طبق این قاعده فلسفی اگر چند عامل در بوجود آوردن قتل نقش داشته باشند در این صورت، قتل به عنوان معلول ناشی از یک علت است و عوامل دیگر نقش علی و سببی ندارند نتیجه آنکه در اجتماع اسباب بر مبنای این قاعده فلسفی یک عامل به عنوان بوجود آورنده حادثه شناخته می‌شود و اینکه دو یا چند عامل دخیل در حادثه را ضامن و عامل بدانیم خلاف عقل و بنا بر "کَلِّمًا حَكَمَ بِه الْعَقْلُ حَكَمَ بِه الشَّرْعُ"، خلاف شرع هم هست. (فیض، ۱۳۷۸: ۵۰).

کسانی که قائل هستند در هر حادثه زیان‌بار فقط یک سبب به عنوان عامل و علت اصلی حادثه ضامن شناخته می‌شود در این که کدام سبب ضامن است اختلاف نظر دارند. مثلاً اگر کسی در روز شنبه در کوچه عمومی چاله‌ای حفر کند و روز یکشنبه شخص دیگر در کنار آن چاله، سنگی بگذارد و نفر سوم در روز دوشنبه پوست موز را در نزدیکی چاله بیندازد و بعد از آن یکی از همسایگان در کوچه آبپاشی کند و کودکی در حال دویدن روی پوست موز پای راستش لیز خورده و بعد از آن پای چپش به دلیل آبپاشی لیز بخورد و در چاله بیفتد و سرش به سنگ اصابت و آسیب ببیند، با توجه به

اینکه باید یک سبب به عنوان ضامن معرفی شود در این فرض کدام سبب ضامن جبران خسارت وارده است؟ آیا سبب نزدیک به ضرر و زیان و موخر در تاثیر (سنگ) ضامن است یا سبب مقدم در تاثیر (پوست موز) یا سبب مقدم در وجود (چاله) یا سبب موخر در وجود (آپاشی)؟ لازم به ذکر است که هرگاه ورود خسارت منتسب به سبب واحد باشد رسیدگی به موضوع از پیچیدگی کمتری برخوردار است. (خوشنودیض، ۱۳۹۳: ۵۸).

با توجه به دیدگاه سبب واحد در اجتماع اسباب در مورد اینکه کدام سبب را ضامن بدانیم فقهاء و حقوقدانان چند نظریه را بیان نموده‌اند:

الف- نظریه سبب موخر در تاثیر (سبب نزدیک و بی‌واسطه)

طبق این نظریه باید بررسی شود که کدام سبب به عنوان سبب نزدیک و متصل به حادثه بوده و همان سبب به عنوان ضامن معرفی گردد. براساس این نظریه، سببی که به حادثه نزدیکتر بوده معمولاً تاثیر بیشتری در ایجاد ضرر دارد. توجیه فقهی و حقوقی در مسئول دانستن سبب نزدیک آن است که تا قبل از وقوع آخرین سبب، هر چند اتفاقاتی رخ داده اما همه چیز در حالت عادی و طبیعی خود قرار دارد و زیانی وارد نشده است و سبب اخیر این تعادل را به هم زده و موجب ورود زیان شده است بنابراین همین سبب عامل ورود ضرر بوده و مسئولیت جبران خسارت بر عهده آن می‌باشد. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۴۶۷) و همچنین به دلیل استصحاب عدم تاثیر اسباب سابق، ضمانی بر اسباب سابق تاثیر نیست. یکی از فقها در این مورد گفته "عقلا و نقلاً معلوم است که فعل به سبب نزدیک استناد داده می‌شود نه سبب دور، چون سبب دور دخالتی در ایجاد تلف ندارد و سبب دور در واقع سبب سبب است و تا زمانی که سبب وجود دارد نمی‌توان تلف را به سبب سبب نسبت داد و این حکم روشن و ظاهر است". (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳) فقهای دیگر این استدلال را موجه دانسته و آن را مورد تایید قرار داده‌اند (نجفی، بی تا: ۵۴). ماده ۵۲۰ آئین دادرسی مدنی هم سبب نزدیک را ضامن

جبران خسارت دانسته است "در خصوص مطالبه خسارت وارده، خواهان باید این جهت را ثابت نماید که زیان وارده بلا واسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تاخیر آن بوده است در غیر این صورت دادگاه دعوای مطالبه خسارت را رد خواهد کرد "عبارت" زیان وارده بلا واسطه" بیانگر آن است که این ماده تحت تاثیر نظریه سبب موخر در تاثیر می باشد.

طبق این نظریه اتخاذ تصمیم برای دادرس به سهولت انجام می گیرد زیرا دادرس در بین همه اسباب آخرین سبب را به عنوان ضامن معرفی می نماید. (سراج، ۱۴۱۰: ۸۵) فقهاء در فتاوی خود از این نظریه پیروی ننموده اند و فقط میرزا حبیب الله رشتی در کتاب "الغصب" احتمال ضعیف داده که این نظر ممکن است درست باشد و علت آن را نزدیک بودن سبب موخر در تأثیر خسارت و تلف دانسته اند. (رشتی، ۱۳۲۲: ۴۱).

ب - نظریه سبب موخر در وجود

طبق این نظریه سببی ضامن است که دیرتر از بقیه اسباب به وجود آمده است. بنابراین در مثال فوق کسی که آپاشی کرده ضامن جبران خسارت است. دلیل این نظر آن است که تا قبل از بوجود آمدن سبب آخر، اسباب قبلی با اینکه وجود داشته اند اما موجب خطر و ضرر نشده اند و با وجود سبب آخر ضرر ایجاد شده بنابراین سبب آخر الوجود ضامن جبران است. (قیاسی، ۱۳۷۴: ۵۱) و گفته اند قبل از سبب چهارم عوامل ایجاد خطر به صورت ناقص و ناتمام وجود داشته و ایجاد سبب چهارم موجب شد که خطر، لباس وجود را بپوشد و وضعیت را از حالت عادی به حالت خطرناک تبدیل کند. نتیجه آنکه سبب چهارم خطر را ایجاد یا کامل کرده است و بدون آن یا خطری وجود نداشت یا خطر ناقص الخلقه و در مرحله مقتضی بوده و به مرحله وجود نمی رسید. بعضی هم گفته اند "باید دانست که هر چند سبب موخر الوجود خطر را کامل کرده است اما موثرترین آن ها نیست". (لطفی، ۱۳۹۳: ۲۸۱) مثلاً اگر پزشک از عابری که بر اثر تصادم مصدوم شده است به خوبی مراقبت نکند و آن عابر فوت نماید آیا فقط

۲۷۰... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

پزشک را مسئول جبران خسارت دانستن خلاف عدالت و ظالمانه نیست؟ (بهشتیان، ۱۳۷۶: ۱۰۶) نتیجه آنکه این نظریه مانند نظریات مشابه خود نمی‌تواند عدالت مورد نظر فقه و حقوق را برآورده نماید.

در توجیه و تبیین این نظر گفته شده چون تاثیر سبب اول متوقف بر وجود سبب دوم است و تاثیر سبب دوم متوقف بر وجود سبب سوم بوده و تاثیر سبب سوم متوقف بر وجود سبب چهارم است به همین دلیل سبب اول و دوم و سوم مانند زمینه‌ها و شرایط تلف هستند نه اسباب تلف و می‌توان گفت اسباب سه گانه مجازا سبب بوده و در حقیقت شرط هستند برای عامل چهارم که سبب حقیقی است. (رشتی، ۱۳۲۲: ۴۱). یکی دیگر از فقها این نظریه را به صورت احتمالی تایید کرده اما به آن فتوی نداده و گفته اگر کسی چاهی کم عمق را حفر کند (مقدم در وجود) و دیگری آن را عمیق‌تر نماید (موخر در وجود) و رهگذری در آن بیفتد و بمیرد احتمال دارد ضمان بر عهده دومی باشد چون او اگر چاه را عمیق‌تر نمی‌کرد تلف حاصل نمی‌شد. (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳: ۲۸۱).

ج- نظریه سبب مقدم در تاثیر

مطابق این نظریه در اجتماع طولی اسباب، سببی ضامن است که اولین تاثیر را در ایجاد تلف داشته است و از نظر زمانی زودتر در ایجاد حادثه تاثیر گذاشته است بنابراین در مثال مذکور کسی که پوست موز را گذاشته ضامن است. (بجنوردی، ۱۳۸۸: ۳۹) و گفته شده اگر کسی نیزه‌ای را در زمین فرو کند و شخص دیگر سنگی را در مجاورت آن نیزه قرار دهد و نفر سوم با اصابت به سنگ و نیزه تلف شود در صورتی که ابتدا به سنگ بخورد و بعد به نیزه برخورد کند کسی که سنگ را گذاشته ضامن است اما اگر ابتدا به نیزه بخورد و بعد به سنگ اصابت کند کسی را که نیزه گذاشته ضامن است و تفاوتی نمی‌کند که ابتدا سنگ در آن مکان گذاشته شده است یا نیزه. (نجفی، بی تا: ۳۷)

۲۷۱... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

مشهور فقهای امامیه پیرو این نظریه هستند و گفته‌اند: "لوتعدد السبب فالضمان علی المتقدم منهما" (حلی، ۱۴۱۰: ۳۷۴). البته بعضی از فقها احتمال می‌دهند هر دو سبب به صورت مساوی ضامن هستند؛ اما براساس این احتمال فتوی نداده‌اند و ضامن بودن سبب مقدم در تاثیر را ترجیح داده‌اند. (حلی، ۱۴۱۰: ۲۴۰).

در توجیه و تبیین این نظر گفته شده است که چون سبب مقدم، زودتر تاثیر کرده به همین دلیل ضامن است و تاثیر سبب‌های دیگر به تبع تاثیر سبب مقدم بوده است؛ بنابراین سبب مقدم، سبب الاسباب و علت العلل خسارت است. دلیل دیگر در تبیین این نظریه، اصل استصحاب است. یعنی با تاثیر سبب مقدم، ضامن بر عهده سبب مقدم قرار گرفته است؛ اما آیا اسباب دیگر ضامن هستند یا خیر، محل بحث و شک است. به همین دلیل یکی از فقها گفته "فالضمان علی الواضع الذی سبقت الجنایه بسببه المقتضی لضمانه فیستصحب حکم اثر السبب الاول و به رجح علی السبب الثانی الذی قد صاره بالنسبه الی الاول کالشرط للمباشر؛ ضامن بر عهده کسی است که جنایت با آن سبب زودتر انجام شده است و این جنایت مقتضی ضامن آن سبب است پس حکم اثر سبب اول استصحاب می‌شود و بواسطه استصحاب، ضامن سبب اول نسبت به سبب دوم ترجیح داده می‌شود و سبب دوم به نسبت سبب اول مانند شرط برای مباشر است." (نجفی، بی تا: ۱۴۶)

محقق خوئی در مورد ضامن سبب مقدم در تاثیر با نظر مشهور موافق نیست. ایشان در اجتماع دو سبب هر دو سبب را ضامن می‌داند "اظهر آن است که هر دو نفر یعنی هم واضع سنگ و هم حافر چاه ضامن می‌باشند" و به نظر مشهور ایراد گرفته است و گفته: "نظر مشهور مبتنی بر هیچ دلیلی نیست مگر استصحاب؛ اما در اینجا به هیچ وجه جای اجرای اصل استصحاب نمی‌باشد زیرا سبب اول قبل از تاثیر سبب دوم هیچگونه اثری ندارد تا ما بخواهیم اثر آن را استصحاب کنیم. لذا اثر، مستند به هر دو سبب می‌باشد و هر دو به طور مساوی ضامن هستند و دلیلی وجود ندارد سببی که زودتر تاثیر گذاشته بر سبب دیگر ترجیح دهیم و این ترجیح بلامرجح است چون اگر سنگ

۲۷۲...تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

نبود فرد در چاه نمی افتاد و اگر چاه نبود سنگ به تنهایی باعث ضرر نمی شد بنابراین هر دو سبب ضامن هستند" (خویی، ۱۳۹۰: ۲۵۴).

نظر امام خمینی در مورد اجتماع اسباب مانند دیدگاه مشهور است "لو اجتماع السببان فالظاهر أن الضمان علی السابق تاثیرا و إن كان حدوثه متاخرا؛ اگر دو سبب جمع شوند ظاهر آن است که ضمان بر سببی است که تاثیرش سابق است اگرچه حدوث آن متاخر باشد" (موسوی خمینی، بی تا: ۳۷۶) شهیدین هم طبق نظریه مشهور فتوی داده و گفته اند "و یضمن اسبق السببین لو اجتماعا؛ اگر دو سبب جمع شوند سبب متقدم ضامن خواهد بود." (شیروانی، ۱۳۸۵: ۱۹۵). قانون مجازات اسلامی در ماده ۵۳۵ از این نظریه پیروی نموده "هرگاه دو یا چند نفر به نحو سبب و به صورت طولی دخالت داشته باشند کسی که تاثیر کار او در وقوع جنایت قبل از تاثیر سبب یا اسباب دیگر باشد ضامن است مانند آنکه یکی از آنان گودالی حفر کند و دیگری سنگی در کنار آن قرار دهد و عابری به سبب برخورد با سنگ به گودال بیافتد که در این صورت کسی که سنگ را گذاشته ضامن است"

د- نظریه سبب مقدم در وجود

این نظریه می گوید سببی که زودتر بوجود آمده ضامن است. بنابر این در مثال اسباب چهارگانه کسی که چاله را حفر کرده ضامن است.

در نقد نظرات چهارگانه می توان گفت نزدیکی یا دوری سبب به حادثه و همچنین تقدم یا تاخر در وجود سبب، معیار دقیقی برای انتساب واقعه زیانبار به سبب نیست. به همین دلیل ماده ۳۳۲ قانون مدنی بیان کرده سبب اقوایی که عرفا اتلاف مستند به او باشد ضامن است نه سبب نزدیک و یا حتی مباشر. علاوه بر آن این نظرات هر چند در مورد و مصداق سنتی حفر چاه و گذاشتن سنگ و آبپاشی و پوست موز گاهی اوقات ممکن است درست باشد اما در تمامی موارد نمی تواند اعمال گردد. (باریکلو، ۱۳۹۳: ۱۶۲). حسن این نظرات چهارگانه آن است که کار قضاوت را آسان خواهد کرد

۲۷۳... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

و قاضی با فراغ خاطر سبب مسئول را شناسایی و محکوم خواهد کرد اما قطعاً قضاوت این چنینی عادلانه نیست.

ه- نظریه سبب متحرک

طبق این نظریه اگر اسباب متعدد موجب ضرر شوند و بعضی از آنها ایستا و بعضی متحرک باشند سبب متحرک ضامن است و سبب ایستا مسئولیتی ندارد. از نظر این گروه برای احراز رابطه سببیت باید میان سبب‌های پویا و دینامیک و سبب‌های ایستا تمیز قائل شد و تنها خطاها و اعمالی را علت وقوع حادثه دانست که نقش متحرک داشته باشند. (هاشمی، ۱۳۹۲: ۱۰). این نظریه در مورد سببی که با ترک فعل خود موجب ورود خسارت شده نمی‌تواند قابل اعتماد باشد. مثلاً اگر سوزن‌بان به هنگام عبور قطار، مانع را نگذارد (ترک فعل) و در آن لحظه راننده اتومبیلی از روی ریل عبور نماید و راننده اتومبیل برای جلوگیری از تصادف با قطار به سمت دیگری منحرف و موجب مرگ عابر شود در این مثال مرگ عابر معلول دو سبب است، سبب سوزن‌بان (ایستا) و سبب راننده اتومبیل (متحرک) که براساس این نظریه باید راننده اتومبیل از عهده خسارت بر آید و سوزن‌بان مسئولیتی ندارد (قیاسی، ۱۳۷۴: ۶۷). همچنین این نظریه در مورد چهار سبب مذکور که همه آن‌ها ایستا هستند سخنی برای گفتن ندارد. این موارد نشان می‌دهد این نظریه تا چه حد ناتوان و نارسا در راستای نیل به عدالت است.

و- نظریه سبب متعارف

این نظریه در اواخر قرن ۱۹ میلادی توسط ون کریس (Von Kries) فیلسوف و روانشناس آلمانی ارائه شده و رویه قضایی آلمان آن را پذیرفت. (السنهوری، ۱۳۸۴) حقوق مصر قبلاً تئوری برابری اسباب را پذیرفته بود اما اکنون به نظریه سبب متعارف و اصلی روی آورده است. (صادقی، ۱۳۸۷: ۱). حقوقدانان و فقهای اسلامی هم در

۲۷۴... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

مواردی براساس نظریه متعارف رای و فتوی داده و از این نظریه پیروی کرده‌اند (قاسم زاده، ۱۳۷۸: ۳۶۱).

طبق این نظریه در صورتی یک سبب ضامن است که عرفا عمل او موجب خسارت شود و شخص مسئول حوادثی است که به صورت متعارف از عمل او ناشی می‌شود. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۸۲). از نظر پیروان نظریه سبب متعارف، تمام شرایط موجود واجد وصف علت حقوقی نیستند و اصولاً باید از میان آنان دست به گزینش زد و تنها شرایطی را مورد توجه قرار داد که معمولاً منجر به حادثه زیانبار می‌شود این شرایط چیزی جز شرایط متناسب نیست. (حاجی نوری، ۱۳۸۹: ۷۹).

نظریه سبب متعارف نگاه ساده و واقع‌بینانه‌ای به امور دارد و برای عقل عرفی (داوری عقلاً) اهمیت زیادی قائل است. یعنی می‌گوید هر عملی که عرفاً می‌تواند خطر و تلف ایجاد کند ضامن است. (حسینی نژاد، ۱۳۸۰: ۸۰). این نظریه به سبب‌هایی توجه می‌کند که معمولاً خطری هستند و سبب‌هایی که استثنائاً موجب خطر می‌شوند مورد توجه قرار نمی‌گیرند.

دیدگاه سبب متعارف بر مبنای تقصیر ارائه شده است یعنی سببی که نوعاً خطر ساز و مرتکب تقصیر شده ضامن است. (خوئی، ۱۳۹۰: ۲۴۵) نظریه سبب متعارف می‌کوشد نمود حقوقی‌اش چیره باشد اما اشکال این نظریه آن است که ضابطه و معیار مناسبی برای سبب متعارف ارائه نکرده و قضاات در هر مکان و زمان براساس سلیقه و نظر شخصی سبب متعارف را تعیین می‌نمایند. (دوردیان، ۱۳۷۴: ۱۰۱).

علاوه بر دیدگاه‌های فوق، حقوقدانان نظریه‌های دیگری مانند نظریه سبب اقوی (فاضل هندی، ۱۴۰۶: ۲۸۰) و نظریه سبب موثر (میر محمد صادقی، ۱۳۸۶: ۸۳) را نیز بیان کرده‌اند.

بند دو: نظریه ضمان همه اسباب

۲۷۵...تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

این دیدگاه مبتنی بر آن است که هر گاه چند سبب در طول هم موجب خسارت و تلف شوند چون حادثه ضرری معلول اقدام همه سبب ها است لذا همگی آنها ضامن جبران خسارت هستند. در مورد نحوه ضمان همه اسباب چند نظریه مطرح شده که آنها را مورد بررسی می کنیم.

الف - نظریه برابری اسباب

طبق این دیدگاه هر عاملی که در وقوع حادثه زیانبار یا جرم نقش کوچک یا بزرگ داشته باشد به نحو مساوی و برابر به عنوان عامل و سبب ضامن شناخته می شوند. اکثر فقهای که قائل به ضمان همه اسباب هستند به نظریه برابری اسباب گرایش دارند. (خدابخشی، ۱۳۹۱: ۱۲۰). یکی از فقهاء در موردی که سه نفر در خراب کردن دیوار دخالت داشته باشند و یک نفر از آنها کشته شود گفته که یک سوم دیه مقتول بر عهده هر کدام از آن دو نفر دیگر می باشد. (فخرالمحققین، ۱۳۸۷: ۶۷۵) و در خصوص تصادم دو کشتی یا حیوان و راکبین آنها یا دو شخص نیز نظر فقها مبتنی بر تساوی است. (ابن البراج قاضی ۱۴۱۱: ۲۱۷).

طبق این نظریه اولاً: در اجتماع اسباب طولی، همه اسباب ضامن هستند. ثانیاً: اسباب متعدد به صورت مساوی مکلف به جبران خسارت می باشند. در واقع همه آنها جزئی از علت خسارت هستند و همه این افراد حقیقی که نقش سبب دارند، اجتماع و شخصیت حقوقی را تشکیل می دهند که آن شخصیت (مجموع) ضامن خسارت است و هیچ دلیلی وجود ندارد که یک سبب به سبب دیگر ترجیح داده شود زیرا حتی اگر یک سبب ۳٪ و سببهای دیگر ۹۷٪ در وقوع حادثه نقش داشته باشند باز هم همه آنها به صورت مساوی ضامن هستند به دلیل آنکه اگر آن سبب ۳ درصدی نبود حادثه رخ نمی داد و فرقی نمی کند که ۳٪ اثر داشته و یا بیشتر یا کمتر.

بر این نظریه ایراد گرفته شده که برخلاف منطق و عدالت است چون به میزان تقصیر و تاثیر هر سبب توجهی نکرده در حالی که معمولاً تاثیر اسباب متعدد مساوی

۲۷۶... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

نیست. (درودیان، ۱۳۷۴: ۱۰۰). و این دیدگاه در مسئولیت‌های با تقصیر ممکن است تا حدودی قابل دفاع باشد؛ اما در اسباب متعددی که هیچکدام مرتکب تقصیر نشده‌اند بسیار ناعادلانه جلوه می‌کند. (لطفی، ۱۳۹۳: ۲۸۴). و این نظریه موجب گسترش رابطه سببیت می‌شود که ضرورتاً به توسعه دامنه مسئولیت کیفری می‌انجامد چیزی که عدالت آن را بر نمی‌تابد و مصالح جامعه اقتضای آن را ندارد. قانونگذاران لبنانی و بسیاری از کشورهای عربی مثل سوریه، عراق، لیبی، امارات متحده و مصر از این نظریه تبعیت نموده‌اند. (نقیبی، ۱۳۸۶: ۷۷).

ب- نظریه تضامنی بودن اسباب

طبق این نظریه در فرض اجتماع اسباب، همه اسباب به صورت عام بدلی ضامن کل خسارت می‌باشند و زیان دیده حق دارد برای دریافت کل خسارت وارده به هر کدام از آن‌ها مراجعه کند و هر کدام از اسباب مکلف هستند در صورتی که به آن‌ها مراجعه شود کل خسارت را پرداخت نمایند و بعد از پرداخت خسارت توسط هر کدام، آن سبب حق دارد بر علیه بقیه اسباب دادخواست داده و آن‌ها را مکلف کند که سهم خود را به نسبت مساوی بپردازند. برخی از حقوقدانان قائل هستند که قوانین ایران مسئولیت تضامنی اسباب را در بعضی موارد پذیرفته است. همچنین گفته شده است در موردی که فعل ثالث و خواننده دعوا با هم خسارتی به بار آورند مسئولیت آن‌ها تضامنی است یعنی زیان دیده حق دارد به هر کدام از آن‌ها رجوع نموده و جبران تمام خسارت را مطالبه نماید. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۹۹). این نظریه از آن جهت که زیان دیده راحت‌تر می‌تواند خسارت خود را مطالبه و دریافت کند به نفع زیان دیده است، اما اشکال این نظریه آن است که بار مسئولیت اسباب دیگر را بر یک سبب تحمیل می‌نماید (قاسم زاده، ۱۳۷۸: ۳۶۷) و معمولاً سببی که در دسترس و قانونمندتر است مکلف می‌شود بار مسئولیت دیگران را به ناحق تحمل نماید. بعضی گفته‌اند مسئولیت تضامنی در حقوق ایران و همچنین فرانسه برخلاف اصل است و نیاز به وضع قانون دارد و در قانون مدنی

۲۷۷... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

و مسئولیت مدنی ایران در صورت تعدد اسباب چنین مسئولیتی وضع نشده است (عیسایی تفرشی و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۱۸).

ج- نظریه تقسیم مسئولیت به میزان تاثیر هر سبب

طبق این نظریه هرگاه چند سبب در ورود ضرر دخالت داشته باشند همه آنها به میزان دخالت در ایجاد حادثه ضرری ضامن هستند. (امامی، ۱۳۶۶: ۲۹۵) در نتیجه هر سبب به مقدار تاثیر خود در ایجاد خسارت مسئول است (سراج، ۱۴۱۰: ۲۴۸).

فقها در مورد ضمان هر سبب به مقدار خسارت ناشی از غصب گفته‌اند که هرگاه چند نفر مال غیر را غصب کنند ضمان هر کدام به نسبت استیلاء بر مال مغضوب تعیین می‌شود. "لو اشترک اثنان فی الغصب ضمن کل منهما للبعض بنسبة الاستیلاء ان نصفاً فنصف و هكذا؛ اگر دو نفر در غصب مشارکت کنند هر کدام از آنها به نسبت استیلاء بر آن، ضامن آن قسمت می‌باشند. اگر نصف باشد ضامن نصف هستند و هكذا". (امام خمینی، بی تا: ۳۱۰). همچنین یکی از فقها مثال زده "هرگاه یک نفر سنگی را در معبر عمومی بگذارد و دو نفر دیگر سنگ دیگری را در کنار آن بگذارند و رهگذری در اثر برخورد به هر دو سنگ سقوط کند و بمیرد نیمی از دیه بر عهده واضع سنگ اول و نیم دیگر بر عهده دو نفر دیگر است که سنگ دوم را گذاشته‌اند. (نجفی، بی تا: ص ۱۷۰)

این فتاوا به ویژه فتوای اخیرالذکر نشان می‌دهد فقها از این نظریه پیروی می‌کنند؛ چون اولاً هر سه نفر را ضامن دانسته ثانیاً اگر منظور آن بود که به صورت مساوی ضامن باشند باید می‌گفت هر کدام ضامن یک سوم دیه هستند و اگر منظور مسئولیت تضامنی بود باید گفته می‌شد هر کدام به نسبت کل دیه ضامن هستند؛ اما در اینجا آمده است که نفر اول ۵۰٪ در ورود خسارت نقش داشته و به همان نسبت ۵۰٪ ضامن است و نفر دوم و سوم مجموعاً به مقدار ۵۰٪ دخیل در ضرر بوده‌اند و به نسبت همان ۵۰٪ ضامن هستند.

۲۷۸...تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

قانون مسئولیت مدنی در ماده ۱۴ با بیان "میزان مسئولیت هر یک با توجه به نحوه مداخله تعیین می‌شود" از این نظریه تبعیت نموده است. (مصطفوی و امین زاده، ۱۳۹۰: ۹۱) و قانون دریایی مصوب ۱۳۴۳ در بند ج ماده ۱۶۵ از نظریه توزیع مسئولیت به میزان تاثیر پیروی کرده "اگر دو یا چند کشتی مرتکب خطا شوند مسئولیت هر یک متناسب با اهمیت تقصیری است که از آن کشتی سر زده است".

گفتار سوم: موضع حقوق مصر در اجتماع اسباب

حقوق مصر مانند حقوق ایران قائل است هر کسی که ضرر می‌رساند ملزم به جبران بوده و به همین دلیل ماده ۱۶۳ قانون مدنی مصر مقرر داشته "هر خطایی که موجب زیان غیر شود، موجب التزام شخص مرتکب به جبران خسارت است". بنابراین از نظر حقوق مصر در صورتی زیان دیده می‌تواند خسارت خود را مطالبه کند که طبق ماده ۱۷۲ همان قانون "مطالبه خسارت ناشی از عمل نامشروع باشد" لذا در ماده ۱۶۶ بیان داشته "شخصی که در مقام دفاع مشروع از جان یا مال خود یا جان و مال دیگری، موجب ورود ضرر به غیر شود ضامن نیست مگر اینکه دفاع او از میزان ضروری تجاوز کند که با توجه به مقتضیات عدالت، ضامن است".

قانون مجازات مصر در مسئله اجتماع اسباب ماده خاصی ندارد اما در قانون مدنی مصر چند ماده وجود دارد که در خصوص سبب و مباشر و اجتماع اسباب وضع شده است.

قانون مدنی مصر برای حل و پاسخ به مسئله اجتماع اسباب دو وضعیت را در نظر گرفته است:

بند یک: اجتماع اسباب با فرض استغراق اسباب در یک سبب

گاهی ایجاد ضرر بر اثر عمل دو یا چند سبب است اما یک سبب، بقیه اسباب را در خود مستغرق ساخته است که در این صورت همان سبب ضامن و مسئول تمام خسارت بوده و بقیه اسباب بری الذمه تلقی شده و هیچگونه مسئولیتی متوجه آنها

۲۷۹...تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

نیست. منظور از اینکه یک سبب، سبب دیگر را در خود مستغرق سازد یعنی اینکه یک سبب تحت الشعاع سبب دیگر باشد به نحوی که سبب دوم اختیاری از خود نداشته باشد.

ماده ۱۶۵ قانون مدنی مصر در مورد تعدد اسباب با فرض استغراق بیان داشته "هرگاه شخص (سبب) ثابت نماید ضرر از سبب خارجی ناشی شده است که در اختیار وی نبوده (مانند حوادث پیش‌بینی نشده، قوه قاهره، خطای زیان‌دیده یا شخص ثالث)، ضامن جبران خسارت نیست مگر اینکه قانون یا توافق برخلاف آن مقرر شده باشد". ماده ۱۶۵ قانون مدنی مصر مانند ماده ۲۲۹ قانون مدنی ایران می‌باشد که مقرر نموده "اگر متعهد به واسطه حادثه که دفع آن خارج از حیطه اقتدار اوست نتواند از عهده تعهد خود برآید محکوم به تادیه خسارت نیست".

منظور از "سبب خارجی" در ماده ۱۶۵ قانون مدنی مصر که موجب می‌شود سبب ایجاد خسارت را در خود مستغرق نماید، عبارت است:

۱- قوه قاهره یا حادثه ناگهانی

۲- تقصیر زیان‌دیده

۳- فعل شخص ثالث

برای تبیین دیدگاه حقوق مصر در مورد اجتماع اسباب با فرض استغراق، اجتماع سبب با فعل شخص ثالث را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

با توجه به ماده ۱۶۵ قانون مدنی مصر، خطای ثالث در صورتی موجب سلب ضمان از سبب می‌شود که فعل ثالث در ایجاد ضرر دخالت داشته باشد در غیر این صورت سبب نمی‌تواند به خطای ثالث استناد کند. همچنین است اگر ثالث از افرادی باشد که مسئولیت نگهداری و مراقبت از آنها بر عهده سبب باشد خطای آنها موجب سلب ضمان از سبب نمی‌شود.

هرگاه فعل ثالث همراه با فعل سبب موجب ورود ضرر به غیر شود با توجه به اینکه ثالث یا سبب مرتکب تقصیر شده یا فاقد تقصیر باشند، چهار حالت متصور است.

۲۸۰... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

یک: عدم تقصیر سبب و عدم تقصیر ثالث: اگر سبب فاقد وصف تقصیر باشد و ثالث هم تقصیر نکرده باشد اما ضرر ایجاد شود در این حالت وقوع ضرر مستند به قوه قاهره یا حادثه ناگهانی می شود و کسی ضامن نیست.

دو: عدم تقصیر سبب و تقصیر ثالث: باتوجه به تقصیر ثالث و عدم تقصیر سبب در این حالت ثالث ضامن جبران خسارت است.

سه: تقصیر سبب و عدم تقصیر ثالث: اگر فعل سبب و فعل ثالث منضم به هم موجب ورود خسارت شوند اما سبب در ایجاد ضرر مرتکب تقصیر و ثالث فاقد تقصیر باشد ضامن بر عهده سبب است.

چهار: تقصیر سبب و تقصیر ثالث: در صورتی که ضرر وارده به غیر ناشی از تقصیر سبب و ثالث باشد دو فرض وجود دارد.

الف: مستغرق شدن یک تقصیر در تقصیر دیگر

اگر ثالث و سبب هر دو مرتکب تقصیر شوند و تقصیر یکی مستغرق در تقصیر دیگری بوده و تحت الشعاع تقصیر دیگری قرار گیرد، ضامن بر عهده عاملی است که موجب استغراق شده است یعنی اگر تقصیر ثالث بتواند تقصیر سبب را در خود مستغرق کند طبق ماده ۱۶۵ ضامن از سبب سلب می شود و اگر عکس آن باشد مسئولیت بر عهده سبب است. لازم به ذکر است که هنگامی یکی از دو تقصیر، تقصیر دیگر را در خود مستغرق می سازد که تقصیر مزبور عمدی بوده یا موجب وقوع تقصیر دیگری گردد.

ب: مستغرق نشدن یک تقصیر در تقصیر دیگر

چنانچه سبب و ثالث در ایجاد زیان تقصیر کرده باشند اما تقصیر یکی مستغرق در تقصیر دیگری نباشد و هر یک از دو تقصیر مورد لحاظ و توجه واقع شده و موجب ایجاد ضرر شوند در این حالت مسئله تعدد و اجتماع اسباب پیش می آید که چند سبب در ایجاد ضرر دخالت دارند که در بند دو مورد بررسی قرار می گیرد.

بند دو: اجتماع اسباب با فرض عدم استغراق یک سبب در سبب دیگر

در صورتی که اسباب متعدد باشند و هیچ یک از آنها، اسباب دیگر را در خود مستغرق نسازد در این حالت قانون مصر گاهی گرایش به نظریه برابری اسباب دارد یعنی همه اسباب را به صورت مساوی ضامن و مسئول می‌داند و گاهی به نظریه ضمان به میزان تأثیر گرایش دارد به همین دلیل در اجتماع اسباب و مسئولان بدون استغراق ماده ۱۶۹ قانون مدنی مصر مقرر نموده "هرگاه چند شخص مسئول عمل زیانبار باشند به طور مشترک و منفرد مسئول جبران خسارتند و مسئولیت بین آنها به تساوی خواهد بود مگر اینکه قاضی سهم هر یک از آنها را در جبران خسارت تعیین کند" با توجه به این ماده در اجتماع اسباب که موجب ورود ضرر به غیر شوند، دو حالت متصور است.

یک- تعیین سهم هر یک از اسباب توسط قاضی

اگر چند سبب در ورود یک حادثه زیانبار سهم داشته باشند مانند مثال مذکور در صفحه ۵ و قاضی با بررسی پرونده، میزان تقصیر و مسئولیت و ضمان هر سبب را تعیین نماید که در این حالت دو فرض وجود دارد.

الف: تعیین سهم مساوی برای همه اسباب

اگر قاضی بتواند برای هر سبب سهم مساوی تعیین نماید یعنی در مثال مذکور که چهار سبب در ایجاد ضرر دخیل بوده‌اند هر کدام از اسباب را به مقدار یک چهارم (۲۵٪) ضامن بداند در این صورت اسباب متعدد به صورت مساوی ملزم به پرداخت خسارت هستند.

۲۸۲... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

ب: تعیین سهم غیر مساوی برای اسباب

اگر قاضی تشخیص دهد که هر چند در مثال فوق، چهار سبب در ورود ضرر دخالت داشته‌اند اما با توجه به نظر و مشورت کارشناسان و بررسی‌های میدانی، میزان سهم و تاثیر اسباب متعدد در ضرر با هم یکسان نیست در این فرض براساس نظریه تقسیم مسئولیت به میزان تاثیر هر سبب رای داده می‌شود.

دو- عدم تعیین سهم هر یک از اسباب توسط قاضی

اگر قاضی نتواند سهم هر یک از اسباب را در ورود ضرر تعیین نماید و در مورد سهم هر کدام دچار ابهام و تردید شده باشد با توجه به اصل عقلی عدم ترجیح یک سبب نسبت به سبب دیگر از نظریه برابری اسباب پیروی می‌شود و همه اسباب چهارگانه مذکور در مثال فوق به نسبت مساوی ضامن جبران خسارت هستند. (السنهوری، ۱۳۹۰: ۱۱۱ تا ۱۳۵).

نتیجه‌گیری

- ۱- هرگاه دو یا چند سبب در بروز خسارت جمع شوند در مورد سبب ضامن دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که موجب وضع قوانین متفاوت و احیاناً متعارض در حقوق موضوعه شده است.
- ۲- حقوق ایران با پیروی از نظریه تقصیر مسلّم، زیان دیده را مکلف نموده علاوه بر اثبات رابطه سببیت، تقصیر سبب را هم اثبات نماید که صعب و دشوار است.

۲۸۳... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

۳- حقوق مصر با پیروی از نظریه تقصیر مفروض، هرگاه رابطه سببیت بین عامل زیان و ورود خسارت ثابت شد با فرض تقصیر سبب، او را محکوم به پرداخت خسارت می‌نماید.

۴- حقوق ایران در مورد اجتماع اسباب حجیم‌تر و دقیق‌تر از قانون مصر به این مسئله پرداخته است اما شاید بتوان گفت تولید انبوه قوانین، موجب تراکم و ترافیک و تراحم و تصادم قوانین شده و دادرس را از وصول به نتیجه عادلانه ناکام می‌نماید.

فهرست منابع:

قرآن مجید

۱. ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۵۸). قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی، جلد

دوم. تهران.

۲۸۴...تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

۲. السنهوری، عبدالرزاق احمد (۱۳۹۰). الوسيط فی شرح القانوني المدني الجديد، ترجمه سید مهدی دادمرزی و محمد حسین دانش کیا با عنوان دوره حقوق تعهدات. جلد دوم. منابع تعهد، ضمان قهری. مسئولیت مدنی. قم: انتشارات دانشگاه قم.
۳. امامی، سید حسن (۱۳۶۶). حقوق مدنی، چاپ ششم، تهران: چاپخانه اسلامیه.
۴. باریکلو، علیرضا (۱۳۹۳). مسئولیت مدنی. چاپ پنجم. نشر میزان.
۵. بازگیر، یداله (۱۳۷۸). قانون مجازات اسلامی در آئینه آراء دیوان عالی کشور، چاپ اول. نشر نخستین.
۶. بجنوردی، محمد حسن (۱۳۸۸). القواعد الفقهیه. چاپ چهارم. انتشارات دلیل ما.
۷. بهشتیان، محسن (۱۳۷۶). اجتماع اسباب در مسئولیت مدنی، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.
۸. جعفری لنگرودی. محمد جعفر (۱۳۸۴). ترمینولوژی حقوق، چاپ پانزدهم، تهران: گنج دانش.
۹. حاجی نوری، غلامرضا (۱۳۸۹). مطالعه تطبیقی رهیافت های سببیت در مسئولیت مدنی، نشریه علمی پژوهشی فقه و حقوق اسلامی، سال اول، شماره اول.
۱۰. حجاریان، محمد حسن (۱۳۹۰). قانون مجازات جمهوری عربی مصر، چاپ اول، انتشارات طرح نوین اندیشه.
۱۱. حسینی نژاد، حسینعلی (۱۳۸۰). مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی.
۱۲. خدابخشی، عبدالله (۱۳۹۱). توزیع خسارت در حقوق مسئولیت مدنی در فرض تعدد اسباب، فصلنامه حقوق مجله دانشکده حقوق علوم سیاسی، دوره ۴۲. شماره ۱.
۱۳. خوشنودی، رضا (۱۳۹۳). "بهره گیری از رهیافت های نظام حقوقی فرانسه به منظور تسهیل اثبات مسئولیت پزشکی"، فصلنامه حقوق پزشکی، سال هشتم. شماره ۳۱.

۲۸۵... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

۱۴. خویی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۰). تکمله المنهاج، جلد دوم، قم: موسسه احیای آثار امام خویی.
۱۵. درودیان، حسنعلی (۱۳۷۴). جزوه مسئولیت مدنی دانشگاه تهران.
۱۶. رشتی، میرزا حبیب اله (۱۳۲۲). کتاب الغصب. ترجمه و تصحیح حسن قاسمی، چاپ اول، تهران: مدرسه عالی شهید مطهری.
۱۷. شیروانی، علی (۱۳۸۵). ترجمه شرح لمعه، جلد ۱۴، چاپ ششم، قم: انتشارات دارالعلم.
۱۸. صادقی، محمود و همکاران (۱۳۸۷). "بررسی فقهی ضمان قهری مسئولان متعدد"، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، دوره ۱۲. شماره ۳، دانشگاه تربیت مدرس.
۱۹. صفایی ح، رحیمی ح (۱۳۹۲). مسئولیت مدنی، چاپ پنجم، انتشارات سمت.
۲۰. علی آبادی، عبدالحسین (۱۳۳۷). حقوق جنایی، جلد اول، چاپ سوم، ناشر فردوس.
۲۱. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۹). موجبات ضمان، چاپ دوم، تهران: نشر میزان.
۲۲. عیسایی تفرشی، محمد و همکاران (۱۳۸۶). "تاثیر همراهی قوه قاهره با تقصیر خواننده بر مسئولیت مدنی"، فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۱۱، شماره ۴، دانشگاه تربیت مدرس.
۲۳. فیض، علیرضا (۱۳۷۸). مبادی فقه و اصول. چاپ دهم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۴. قاسم زاده، سید مرتضی (۱۳۷۸). مبانی مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: نشر دادگستر.
۲۵. قیاسی، جلال الدین (۱۳۷۴). تسبیب در قوانین کیفری، چاپ اول، تهران: نشر مدین.

۲۸۶... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، سال دهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶

۲۶. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۶). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، چاپ سیزدهم، تهران: نشر میزان.

۲۷. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹). الزام‌های خارج از قرارداد و مسئولیت مدنی، چاپ نهم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۲۸. کرمی، محمد باقر (۱۳۷۷). مجموعه استفتائات فقهی و نظریات اداره حقوقی راجع به قتل، تهران: انتشارات فردوسی.

۲۹. لطفی، اسدالله (۱۳۸۱). قواعد فقه مدنی، چاپ اول، انتشارات سمت.

۳۰. لطفی، اسدالله (۱۳۹۳). مبانی فقهی حقوقی اجتماع اسباب در مسئولیت مدنی، مجله پژوهش‌های فقهی.

۳۱. مصطفوی سید مصطفی، امین زاده سید محمد (۱۳۹۰). تعدد عوامل موجب خسارت در حقوق ایران و فقه امامیه، چاپ اول، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

۳۲. موسوی خمینی، روح الله (بی تا). تحریرالوسیله، جلد چهارم، دفتر انتشارات اسلامی.

۳۳. میرمحمد صادقی، حسین (۱۳۸۶). جرایم علیه اشخاص، چاپ اول، نشر میزان.

۳۴. نقیبی، سید ابوالقاسم (۱۳۸۶). مطالعه تطبیقی ملاک ارزیابی خسارت در فرض تعدد اسباب ایراد خسارت در حقوق اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی حقوق و علوم سیاسی.

۳۵. نوری، محمدعلی (۱۳۹۲). قانون مدنی مصر، تهران: گنج دانش.

۳۶. هاشمی، احمد علی (۱۳۹۲). "اسباب متعدد در مسئولیت مدنی" دو فصلنامه علمی پژوهشی دانش حقوق مدنی، سال دوم، شماره دوم.

عربی

۳۷. ابن براج (قاضی)، عبدالعزیز (۱۴۱۱ ه.ق). الجواهر فی فقه، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

٢٨٧...تحقيقات حقوقى تطبيقى ايران و بين الملل، سال دهم، شماره سى و هشتم، زمستان ١٣٩٦

٣٨. حلى) محقق (ابوالقاسم نجم الدين جعفر بن حسن (١٤١٠ ق). شرائع الاسلام فى مسائل الحلال و الحرام، الطبعة الاولى، بيروت: دارالزهراء.

٣٩. سراج، محمد احمد (١٤١٠ ق). ضمان العدوان فى فقه الاسلامى، قاهره: دارالتقافه فى النشر و التوزيع.

٤٠. عاملى، زين الدين بن على (١٣٦٥ ش). الروضة البهيئه فى شرح اللمعه الدمشقيه، چاپ دوم، مكتب الاعلام الاسلامى.

٤١. فاضل هندی، (١٤٠٦ ق). كشف اللثام، قم: انتشارات كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى.

٤٢. فخرالمحققين، محمد (١٣٨٧). ايضاح الفوائد فى شرح مشكلات القواعد، جلد ٤، چاپ اول، قم: موسسه اسماعيليان.

٤٣. مقدس اردبيلى، احمد (١٤٠٣). مجمع الفائدة و البرهان فى شرح ارشاد الازهان، چاپ اول، موسسه نشراسلامى.

٤٤. نجفى، محمد حسن (بى تا). جواهر الكلام فى شرح شرائع الاسلام، چاپ هفتم، بيروت: داراحياء التراث العربى.